JĘZYKI AZJI I AFRYKI

Albertyna Dembska

KLASYCZNY JĘZYK EGIPSKI

DIALOG

JĘZYKI AZJI I AFRYKI

Albertyna Dembska

KLASYCZNY JĘZYK EGIPSKI

SERIA

JĘZYKI AZJI I AFRYKI

pod redakcją
Janusza Daneckiego

Albertyna Dembska

KLASYCZNY JĘZYK EGIPSKI

Wydanie drugie

Wydawnictwo Akademickie

DIALOG

Warszawa 2009

Do druku opiniował
Prof. dr hab. Jan Braun

Redakcja i korekta
Zofia Skulimowska

Projekt okładki
Kinga Walter

Skład komputerowy
Leszek M. Szczudłowski

Podręcznik akademicki dotowany przez
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Nakład: 1000 egz.
Objętość: 15 ark. wyd.

Copyright © Wydawnictwo Akademickie DIALOG 2004

ISBN 978-83-8002-620-9

Wydawnictwo Akademickie „DIALOG” Anna Parzymies Sp. z o.o.
00–112 Warszawa, ul. Bagno 3 m. 218
tel./faks 22 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
www.wydawnictwodialog.pl

WSTĘP

Po odczytaniu przez J.F. Champolliona (1790-1832) pisma stworzonego przez starożytnych Egipcjan do zapisywania ich własnego języka, wielu uczonych w różnych krajach Europy poświęciło się badaniu jego struktury. Rozpoczęli je egiptolodzy niemieccy, a pionierem w tej dziedzinie był Adolf Erman (1854-1937), twórca podwalin nowoczesnej filologii egipskiej. On to podzielił długą historię języka egipskiego zaświadczoną źródłami pisanymi wskazującymi na stopnie jego rozwoju na następujące okresy: 1) Język staroegipski (od ok. 3000 r. p.n.e.); jest on znany dzięki tekstom religijnym i napisom pochodzącym z grobowców i pisanym już w czasach IV dyn. (ok. 2613-2494 p.n.e.). Język staroegipski stał się podwaliną języka klasycznego. 2) Język średnioegipski, zwany klasycznym, którym mówiono od ok. 2000 r. p.n.e. Od czasów XII dyn. (ok. 1991-1786 p.n.e.), a może i wcześniej, redagowano teksty pisane w tym języku. Języka klasycznego używano do końca cywilizacji egipskiej zapisując utwory religijne a także niektóre teksty administracyjne. W 16 w. p.n.e., w tekstach oficjalnych notowanych w języku średnioegipskim zaczęły pojawiać się elementy języka mówionego. 3) Język nowoegipski, używany prawdopodobnie powszechnie już w 17 w. p.n.e. Jako język literacki został wprowadzony za czasów Echnatona, jednego z władców panujących w drugiej połowie XVIII dyn., (ok. 1567-1320 p.n.e.). 4) Język demotyczny, którym mówiono od ok. 8 w. p.n.e.; zapisywano teksty tego języka jeszcze w połowie 5 w. n.e. Ostatni etap rozwoju języka egipskiego reprezentuje język koptyjski. Stał się on językiem literatury religijnej i świeckiej egipskich chrześcijan. Po podboju Egiptu przez plemiona arabskie, wypierany przez ich język, zszedł do roli języka liturgicznego.

Prace podjęte przez A. Ermana kontynuowali jego uczniowie i egiptolodzy w wielu ośrodkach uniwersyteckich, pracując nie tylko nad strukturą poszczególnych etapów rozwoju języka egipskiego, ale też nad jego słownictwem.

A. Erman dążył do tego, aby jego uczniowie badający dzieje i kulturę starożytnego Egiptu jego życie codzienne czy różnorodne kontakty tego kraju z państwami ościennymi, nie pomijali w swych pracach zachowanych źródeł pisanych. Uważał on bowiem, że znajomość treści tych tekstów – choć stosunkowo skąpo zachowane – pozwala lepiej zrozumieć wszelkie badane zagadnienia związane ze starożytnymi mieszkańcami doliny Nilu. Dlatego przede wszystkim na użytek swych uczniów napisał m.in. gramatykę klasycznego języka egipskiego (*Aegyptische Grammatik*, 1894). Ta książka A. Ermana nie tylko ułatwiała pracę nad odczytywaniem hieroglificznych tekstów egipskich, wskazywała także kierunek dalszych badań nad tym etapem rozwoju języka egipskiego.

Dla anglojęzycznych studentów egiptologii, uwzględniając ówczesny stan wiedzy nad językiem klasycznym, Allan H. Gardiner (1874-1963), badacz piśmiennictwa klasycznego i nowoegipskiego zapisanego hieroglifami i pismem hieratycznym, jak również dziejów starożytnego Egiptu, opracował gramatykę (*Egyptian Grammar*), Praca ta zawierająca bardzo szczegółowo omówione poszczególne zagadnienia gramatyczne doczekała się aż trzech wydań (1927, 1950, 1957). Ten uczony w swej pracy podzielił podany materiał gramatyczny na 32 lekcje. Temat każdej lekcji kończy krótki tekst hieroglificzny i tekst angielski. Ich tłumaczenie pozwala studentom sprawdzić, jak dalece zrozumieli i przyswoili sobie podany materiał w przerobionej lekcji.

Do jednej z podstawowych prac w nauczaniu klasycznego języka egipskiego należy gramatyka napisana przez Gustawa Lefebvre'a (1879-1957), egiptologa francuskiego. Układ materiału w jego *Grammaire de l'égyptien classique* (1940, 1955) nawiązuje do gramatyki A. Ermana.

Podobną rolę, jak wymienione wyżej prace w tej dziedzinie, spełnia także *Egyptische grammatica* (1944) Adriana de Bucka (1892-1959), holenderskiego egiptologa, badacza *Księgi sarkofagów*. Pozbawiona nadmiernego komentarza, ograniczona jedynie do podstawowych wiadomości o strukturze tego stadium rozwoju języka egipskiego, cieszy się powszechnym uznaniem wśród coraz większego grona początkujących egiptologów. Z tego też powodu doczekała się przekładu na język francuski (*Grammaire élémentaire du Moyen Égyptien* (1952). Rozwijające się badania egiptologiczne, po II wojnie światowej, tworzyły potrzebę pisania gramatyk w językach narodowych dla nowych adeptów egiptologii. Za przykład odpowiedzi na to zapotrzebowanie niech posłuży gramatyka klasycznego języka egipskiego autorstwa Abdel Mohsen Bakira (*Qawā'id al-luġa al-miṣriyya fī 'aṣrihā aḏ-ḏahabī*, 1955), uczonego egipskiego, czy gramatyka klasycznego języka egipskiego, której autorem jest N.S. Pietrovskij (*Египетский Язык*, 1958), egiptolog rosyjski.

Poszczególne zagadnienia związane ze strukturą języka egipskiego – jego morfologią, semantyką i składnią – były także przedmiotem badań egiptologów polskich. Prace te wprawdzie nieliczne – wniosły znaczący wkład do tych badań. Rozpoczął je, już w okresie międzywojennym, Antoni Śmieszek w powołanym przez siebie seminarium egiptologicznym w Uniwersytecie Warszawskim. Po II wojnie światowej badał także język egipski Tadeusz Andrzejewski i Elżbieta K. Dąbrowska-Smektałowa, pra-

cownicy Zakładu Egiptologii Uniwersytetu Warszawskiego. Skromny udział w tych badaniach przypadł też i mnie.

W niniejszej pracy przeznaczonej dla studentów egiptologii i dziedzin pokrewnych podano jedynie zarys struktury klasycznego języka egipskiego. Omawiany materiał podzielono na cztery rozdziały: krótki opis fonetyki i fonologii poprzedza opis morfologii i składni. Taki układ materiału jest najczęściej stosowany przez badaczy.

Przykłady ilustrujące poszczególne zagadnienia pochodzą z czasów, kiedy mówiono językiem klasycznym, to jest z okresu Średniego Państwa (ok. 2133-1567 p.n.e.). Dołączono do nich i takie – zredagowane oczywiście w języku klasycznym – które zapisano, kiedy język klasyczny był językiem martwym. Były to czasy, kiedy język klasyczny poddany był wpływom różnych dialektów języka mówionego; zmieniała się więc nie tylko struktura ale i wymowa niektórych wyrazów. Często ulegało też zmianom ich podstawowe znaczenie. Niektóre z tych zachodzących zmian można zauważyć, badając ortografię poszczególnych wyrazów. Starożytni skrybowie pobierali bowiem nauki nie tylko w różnych szkołach przyświątynnych, ale i u swych starszych kolegów, którzy nie zawsze pamiętali poprawną ortografię poszczególnych wyrazów. Zapisując słyszaną wypowiedź, często notowali tylko dokładną wartość fonetyczną usłyszanego wyrazu. W ten sposób, z biegiem czasu, pojawiła się nowa ortografia, która powoli zastępowała dawną ortografię. Tak samo też z biegiem czasu zanikało brzmienie wyrazu z okresu, kiedy mówiono językiem klasycznym. Niektóre z tych zmian zanotowano w dołączonym do pracy zbiorze wyrazów egipskich.

Postępując zgodnie z przyjętym zwyczajem, załączono do pracy – z bardzo niewielkimi zmianami – listę znaków, jaka znajduje się w *Egyptian Grammar* autorstwa A.H. Gardinera. Jej

obecność bowiem umożliwia czytelnikom odnaleźć poprawną lekcję spółgłoskowego rdzenia wyrazów egipskich.

Poruszone w niniejszej pracy zagadnienia nie odbiegają zasadniczo od założeń metodologicznych gramatyk powstałych na użytek studentów egiptologii w różnych ośrodkach uniwersyteckich. Nie wszystkie jednak tematy podano zgodnie z opracowaniami znajdującymi się w obcojęzycznych gramatykach klasycznego języka egipskiego. Omówiono je bowiem w tym podręczniku razem z wynikami badań autorki i prowadzonych dyskusji podczas licznych seminariów i poza nimi w Uniwersytecie Warszawskim z zainteresowanymi strukturą języków semickich i języka chamito-semickiego. Wnikliwy czytelnik zauważy to, studiując opracowania poszczególnych zagadnień gramatycznych. Niestety, te owocne dyskusje minęły bezpowrotnie, zabrakło bowiem dotychczasowych dyskutantów, tak głęboko zainteresowanych tymi zagadnieniami.

Jak dalece zawarty w pracy materiał gramatyczny jest przydatny dla zajmujących się tekstami można sprawdzić, tłumacząc dołączoną transkrypcję hieroglificzną średnioegipskiego opowiadania pt. *Rozbitek,* spisanego za czasów XI lub na początku XII dzn. przez skrybę imieniem Amen-aa.

Książka powstała dzięki zainicjowaniu przez prof. dra hab. Janusza Daneckiego publikacji poświęconych strukturze języków, jakimi mówią mieszkańcy Orientu oraz językom, jakimi posługiwali się mieszkańcy tych terenów w starożytności. Prof. J. Danecki udostępnił mi – za co jestem Mu bardzo wdzięczna – komputer znajdujący się w Jego gabinecie. Niestety, nie mogłam tej pracy tam dokończyć, nie z mojej ani Jego winy. Wkrótce z pomocą przyszedł mi pan mgr inż. Leszek M. Szczudłowski, który nie tylko dostarczył mi komputer i sprowadził potrzebne do niego oprzyrządowanie, ale też podczas przepisywania tej pracy

czuwał nad nią, służył radą i fachową opieką. Jemu też zawdzięczam graficzne i techniczne opracowanie tej książki. Dziękuję także prof. drowi hab. Janowi Braunowi, recenzentowi tej pracy, jednemu z długoletnich dyskutantów, za wiele fachowych uwag. Dziękuję także prof. drowi hab. Romualdowi Huszczy, który nie skąpił słów zachęty do kontynuowania mej pracy. Dziękuję też pani mgr Zofii Skulimowskiej, która nie szczędziła swego cennego czasu i cierpliwości by zredagować tę książkę. Mam nadzieję, że przyczyni się ta książka, przeznaczona zasadniczo dla początkujących studentów egiptologii, do wzrostu zainteresowania językiem klasycznym w gronie badaczy kultury staroegipskiej.

Czasami ze względów dydaktycznych w nawiasach podano dosłowne tłumaczenie, z zachowaniem szyku wyrazów; ma ono uzmysłowić studentom zajmującym się tekstami egipskimi różnice syntaktyczne i stylistyczne między językiem egipskim a polskim.

I. KLASYCZNY JĘZYK EGIPSKI

Klasyczny język egipski, zwany także średnioegipskim, to język, którym mówiono w czasach panowania władców od IX do XI dyn. (ok. 2133-1991 p.n.e.) Należy on do jednej z faz rozwoju języka egipskiego w jego trzechtysiącletniej historii i przez samych starożytnych Egipcjan uważany był za język klasyczny. Znany jest on dzięki zachowanym do naszych czasów różnorodnym tekstom o charakterze religijnym i świeckim, zapisywanym od Pierwszego Okresu Przejściowego aż do IV w. n.e. Jest to język jednorodny; ma własne słownictwo oraz własną strukturę gramatyczną.

Język egipski należy do rodziny języków chamito-semickich, zwanej także rodziną afroazjatycką, w której stanowi odrębną grupę. Powstał w wyniku różnych faz semityzacji pierwotnych języków Afryki wywołanej kolejnymi migracjami ludności semickiej z Półwyspu Arabskiego. Z tego też powodu wykazuje pewne podobieństwo do języków semickich, języka berberyjskiego (używanego w północnej Afryce) oraz języków kuszyckich (używanych w pn.-wsch. Sudanie, Etiopii, Somalii, Kenii, na płd. od jeziora Czad, w pn.-wsch. Nigerii i częściowo w płd. Kamerunie).

■ Cechy wspólne języka egipskiego, języka berberyjskiego, języków kuszyckich (łącznie z grupą języków czadyjskich) oraz językami semickimi:

● Obecność i przewaga spółgłosek gardłowych i spółgłoski emfatycznej.

● Przewaga rdzeni trójliterowych; oprócz nich występuje też wiele innych typów. Od tego samego rdzenia spółgłoskowego może pochodzić rzeczownik, jak i czasownik.

● Na związek historyczny wskazuje brzmienie oraz wartość semantyczna wielu wyrazów, np.: eg. *m(w)t* „umierać", berb. *emmet*, sem. *mwt*, eg. *ꜣšyt* „choroba", akad. *asw*, Sok. (wsch. Czad) *asso*.

● Morfem gramatyczny sg. f. *t (-at)* oraz pl. c.*w (-u)* mają formy przyrostków.

● Zaimek sufigowany sg. 2 m..*k*, sg. 1 c. *.i* oraz pl. 1 c..*n.*

● Zaimek niezależny sg. 1 c. *ink*, hebr. *anoki*, akad. *anaku*, berb. *inuk.*

● W odmianie czasownika końcówką sg. 2 f. jest spółgłoska *t*.

● Formy intensywne i częstotliwe uzyskuje się przez redulikację rdzenia lub przez powtórzenie środkowej sylaby czasownika, np.: eg. *nḏ* „pytać", *nḏnḏ* „radzić się", berb. *elmed* „nauczyć się", *lammed* „studiować".

● Modyfikacja wartości semantycznej rdzenia przez prefiksację:

- s (s*a-, s*a-, *ha-)*, np.: *ꜥnḫ* „żyć", *sꜥnḫ* „ożywić", berb. *dudu* „drżeć", *sdudu „*sprawić drżenie",
- *n-*, np.: eg. *kꜣi* „myśleć", *nkꜣ* „rozważać", arab. *ḳatal* „on zabił", *inḳatal* „on zabił się", „on został zabity".

■ Cechy wspólne języka egipskiego i języka berberyjskiego oraz języków kuszyckich:

● Podobne brzmienie oraz wartość semantyczna wielu wyrazów egipskich i berberyjskich, np.: eg. *gmi* „znajdować", tuareg *egmi* „znajdować", eg. *pr* „dom", tuareg *a-farra* „teren zamknięty".

● Podobne brzmienie oraz wartość semantyczna wyrazów egipskich i wyrazów języków kuszyckich, np.: eg. *irt* „oko”, guruntum (zach. Czad) *yerr*, kulere (zach. Czad) *yir*, lame (centr. Czad) *iri*.

● Modyfikacja rdzenia przez:

• reduplikację całego rdzenia, np.: eg. *nḏ* „pytać”, *nḏnḏ* „radzić się”, berb. *gemi* „szukać”, *gemigemi* „czynić poszukiwania”,

• reduplikację części rdzenia, np.: eg. *nhdhd* „drżeć”, badu (centr.Czad) *cerire*,

• obecność w języku egipskim i dialektach berberyjskich form genetiwu pośredniego *n*.

■ Cechy wspólne języka egipskiego i języków semickich:

● Przewaga rdzeni trójliterowych.

● Podobne brzmienie kilkuset wyrazów, np. eg. *sḏm* „słuchać”, ar. *samiʿa*, eg.*ḥsb* „liczyć”, ar. *ḥasaba.*

● Obecność nisby.

● Obecność formy czasownikowej z zaimkami sufigowanymi.

Prawdopodobnie już w klasycznym języku egipskim występowały dialekty. Jednak na ten fakt wydaje się wskazywać jedynie następujące zdanie wypowiedziane przez Sinuheta, bohatera opowiadania nazwanego przez egiptologów *Opowiadaniem Sinuheta*

mi m33 sw idḫy m 3bw s n ḫ3wt m t3 sty (Sin. R 65-66) jak gdyby mieszkaniec Delty zobaczył siebie nagle w Jebew, mieszkaniec bagnisk w ziemi nubijskiej.